

Barbara Pierścioneł-Wolbach

Zarys dziejów budowy dawnego klasztoru dominikanów w Ząbkowicach Śląskich

Dominikanie, jako zakon kaznodziejski, osiadali w miastach, by zajmować się potrzebami duchowymi mieszkańców. Dominikańskie zespoły klasztorne były wznoszone w obrębie murów miejskich, przy placach targowych i uczęszczanych ulicach, a całość kompleksu budynków przylegała do murów obronnych. Kaznodziejstwo było

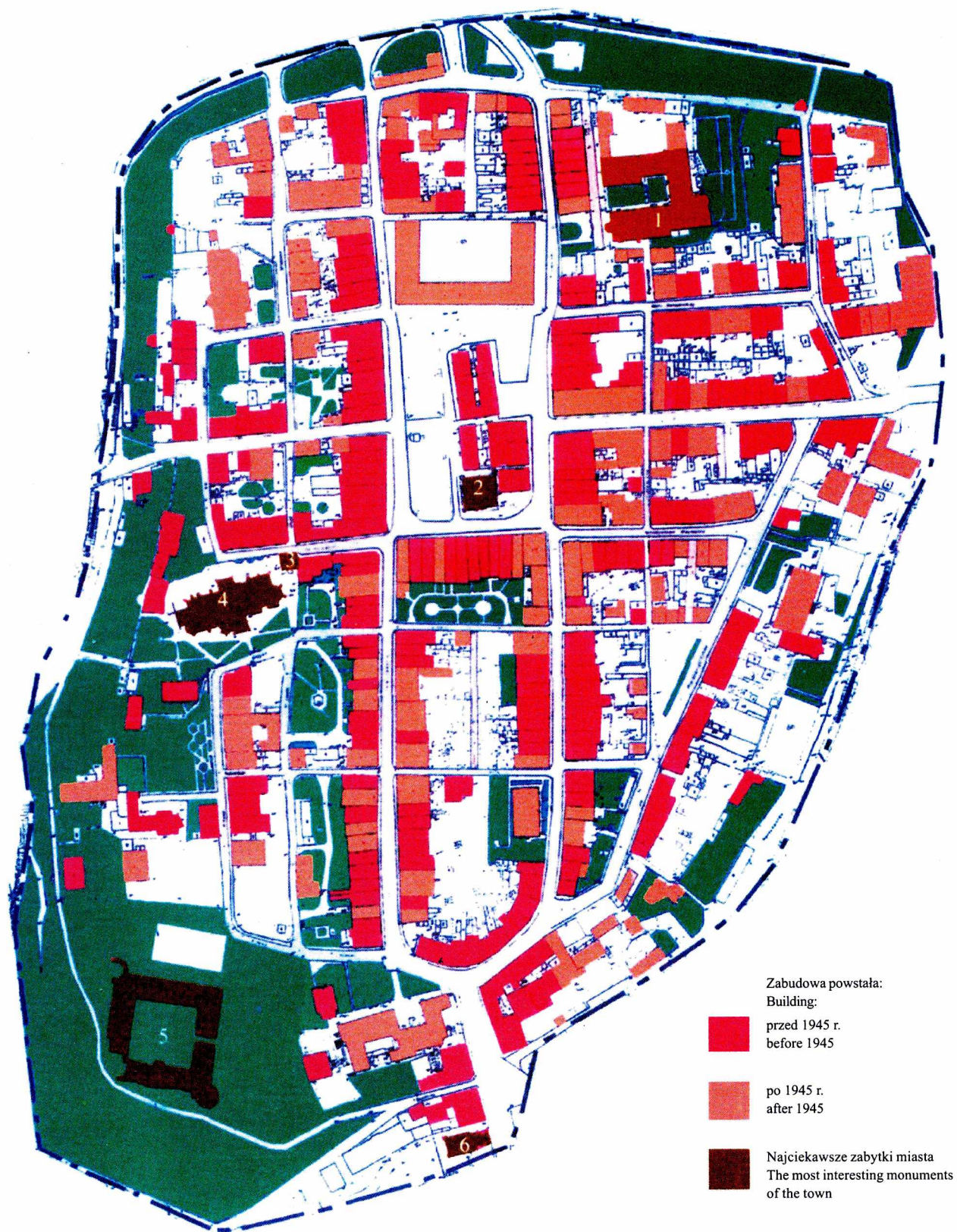
dla zakonu powołaniem i budowie zakonne musiały być dostosowane do tej funkcji.

Zgodnie z tą zasadą, zespół klasztoru dominikanów w Ząbkowicach Śląskich był położony w północnej części miasta, nieopodal rynku, przy jednej z głównych arterii miasta.

Dzieje miasta

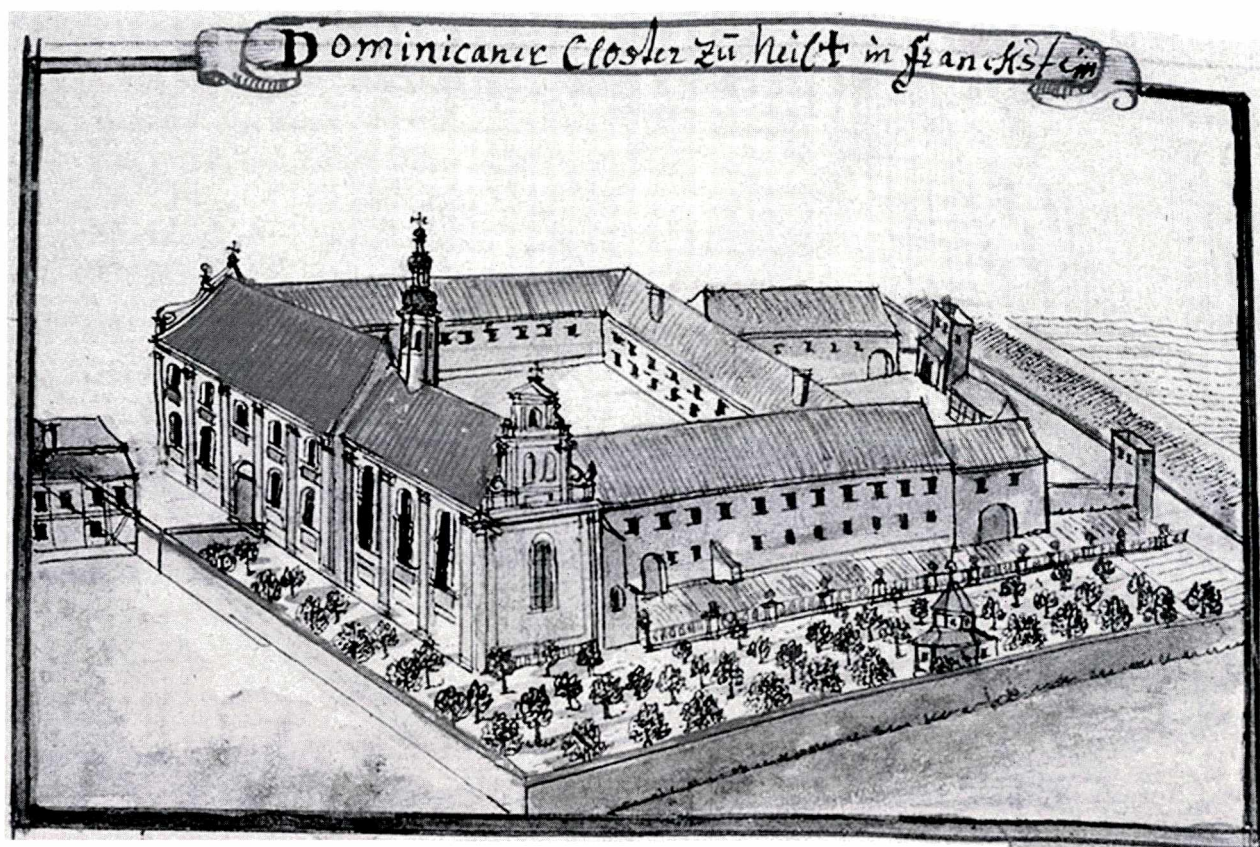
Ząbkowice Śląskie leżą na dość płaskim terenie przed krawędzią Sudetów, nad Budzówką, lewym dopływem Nysy Kłodzkiej, na południe od Wrocławia. Ząbkowice założono dokładnie w połowie drogi między Przyłękiem (Frankenberg) a Kozieńcem (Löwenstein). Miasto miało przejąć po obu lokacjach funkcję bardziej znaczącego ośrodka miejskiego. Źródła pisane nie wspominają o istnieniu przedlokacyjnej osady. Miasto zostało założone najprawdopodobniej przez Henryka IV Probusa. Nadanie praw miejskich nastąpiło w okresie 1273–1287 [11, s. 191]. Z początkami formowania się miasta należy wiązać osiedlenie się tutaj dominikanów. Z roku 1287 pochodzi najstarszy dokument, w którym Ząbkowice są wymienione jako *civitas Frankenstein*. W roku 1298, za panowania Bolka I Świdnicko-Jaworskiego, miasto otrzymało pierwsze przywileje: prawo składowania soli i ołowiu oraz prawo mili. Zostało też wtedy otoczone kamiennymi murami obronnymi (w latach 1333–1335), przerywanymi bramami: Ziębicką, Kłodzką, Świdnicką i Wrocławską. W XIV wieku miasto stało się ośrodkiem sukiennictwa. W roku 1428 Ząbkowice wpadły w ręce husytów, którzy spalili część zabudowań wraz z kościołem farnym i dominikańskim oraz znacznie zniszczyli mury miejskie, ale nie zdobyli zamku. Później, w roku 1456, czeski król, Władysław Pogrobowiec, oddał Ziębice i Ząbkowice w dziedziczne posiadanie Jerzemu z Podiebrada.

Dwanaście lat później miasto zajęły wojska wrocławskie, które walczyły z ziębickimi Podiebradami. W rezultacie miasto zostało odbite przez Wiktoryna Podiebrada [10, s. 603]. Koniec XV wieku to – dla mocno zniszczonych i zubożałych Ząbkowic – początek okresu długiej odbudowy. Pomyślne były rządy Karola I Podiebradzkiego, który przeniósł stolicę księstwa z Ziębic do Ząbkowic i odbudował zniszczone miasto. Wzniesione zostały mury obronne, odbudowano bramę Kłodzką, przebudowano bramy Ziębicką, Wrocławską i Świdnicką. W roku 1522 w stylu renesansowym całkowicie przebudowano zniszczony gotycki zamek. W czasie rządów Karola I miasto otrzymało potwierdzenie dotychczasowych przywilejów, a specjalnymi względami otoczono budownictwo miejskie. Nastąpił pomyślny rozwój rzemiosła i handlu. Tragiczna w skutkach była dla Ząbkowic Śl. wojna trzydziestoletnia; po parokrotnych przemarszach wojsk cesarskich i szwedzkich odbudowane w XVI w. miasto uległo ponownemu zniszczeniu. Po oblężeniu i licznych pożarach zachowało się około 100 domów, nadających się do zamieszkania. Zniszczenia tej wojny były powodem długoletniego zahamowania rozwoju Ząbkowic. Jeszcze na początku XIX w. Ząbkowice otaczały mury obronne z wieżami i bastejami, które w roku 1815 zaczęto rozbiierać i zastąpiono promenadą. W roku 1858 wybuchł w mieście ogromny pożar, który zniszczył $\frac{3}{4}$ zabudowań

Ryc. 1. Plan Zabkowice Śląskich: 1 – kościół i klasztor poddominikański, 2 – ratusz miejski, 3 – krzywa wieża, 4 – kościół pw. św. Anny, 5 – zamek, 6 – kościół pw. św. Jerzego

Fig. 1. Plan of Zabkowice Śląskie: 1 – church and former Dominican monastery, 2 – town hall, 3 – crooked tower, 4 – the church of St Ann, 5 – castle, 6 – the church of St Georges

Ryc. 2. Widok ogólny ząbkowickiego zespołu klasztornego wg ryciny F.B. Wernhera z poł. XVIII w.

Fig. 2. General view of the Ząbkowice monastic complex, drawing by F.B. Wernher

w najstarszej, zabytkowej części. Z zabudowy rynku ostały się wówczas jedynie trzy kamienice. W związku z rozbudową miasta, w 1898 r. wydano zezwolenia na wyburzenie części murów miejskich [11, s. 191]. Przełom XIX i XX wieku to okres ożywienia gospodarczego. Miasto otrzymało niewielkie zakłady przemysłowe: wytwórnię kapeluszy i fabrykę mebli oraz linie kolejowe (połączenia kolejowe z Dzierżoniowem w 1858 r., z Kamieńcem Ząbkowickim w 1874 r.; linie Srebrna Góra–Ząbkowice–Ciepłowody–Henryków w 1908 r.), [10, s. 603].

Miasto, jako jedno z nielicznych na Dolnym Śląsku, nie zostało zniszczone podczas II wojny światowej. W okresie powojennym podjęto próbe rewaloryzacji zabytków miejskich; zwrócimy tutaj uwagę na kilka najbardziej interesujących. Jednym z nich jest ratusz. Źródła mówią o murowanej budowli z wieżą i schodami zewnętrznymi z 1342 r. Pożar miasta w roku 1858 niemal doszczętnie zniszczył budowlę. Przetrwiała piwnica wraz z fundamentami. Powstał więc ratusz neogotycki, do którego projekty zatwierdzone przez władze prowincji we Wrocławiu wykonał Alexis Langer. Jego forma nie uległa zmianie do dnia dzisiejszego. Jedną z atrakcji miasta jest Krzywa Wieża, która prawdopodobnie jest fragmentem baszty, niedokończonego fragmentu fortyfikacji lub częścią innej budowli. Datowana jest na 2. połowę XIII w. lub początek wieku XIV. Najstarsza jej część jest wykonana z kamienia łamanego na zaprawie wapiennej. Gdy w wieku XIV powiększono obszar zabudowy miasta, wieżę zamieniono wówczas na dzwonicę kościoła parafialnego. Jej przebu-

dowa została ukończona w 1428 r., a już pod koniec XVI w. uległa znacznemu przechyleniu. Po pożarze w roku 1898 szczyt wieży z blaszonym hełmem uległ całkowitemu zniszczeniu i dlatego zastąpiono go attyką w formie jaskółczych ogonów.

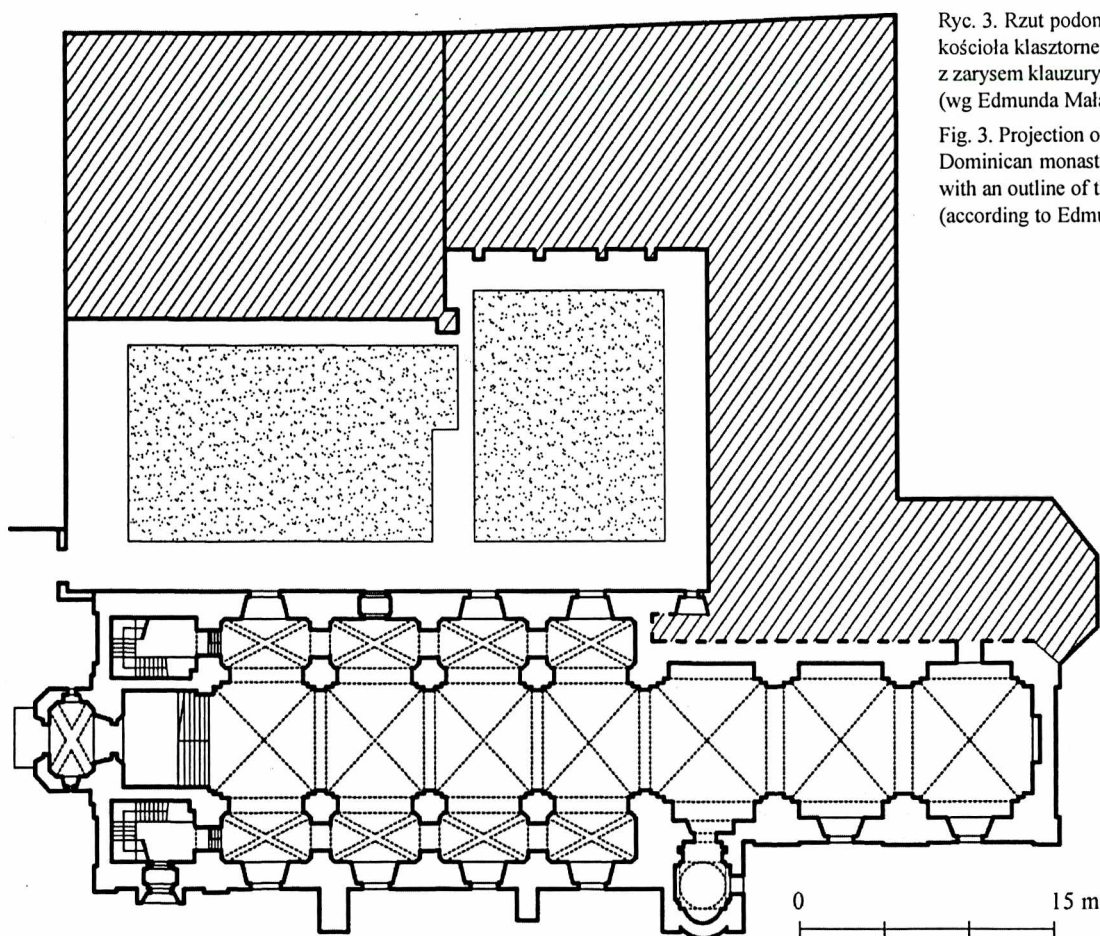
Kolejnym znanym obiektem ząbkowickim jest zamek, który powstał przed rokiem 1321 r., z inicjatywy prawdopodobnie księcia Bernarda Świdnickiego. W roku 1524 Karol I z Podiebradów zainicjował powstanie nowej siedziby – renesansowej warownej rezydencji. Projekt założenia sporządził pochodzący z Pragi Benedykt Rejt (Ried), królewski architekt Kazimierza Jagiellończyka. Rozebrano wówczas większość murów starego zamku, a na ich miejscu postawiono obszerny czteroskrzydłowy zespół mieszkalno-obronny, wyposażony w dwie potężne basteje. Cały zespół, mimo realnych walorów obronnych, pokryty był bogatym wystrojem architektoniczno-rzeźbiarskim (portal bramny, obramowania okien, herby rodowe, półkolista attyka). Obecnie zabytkowa budowla przedstawia stan tzw. trwałej ruiny. Przetrwwały magistralne mury warowni na całym obwodzie wraz z wieżą bramną i częściowo zachowanymi bastejami. Innymi atrakcjami miasta są: kościół pw. św. Anny, którego budowę rozpoczęto w 1302 r., ukończono w 1418 r. oraz kościół pw. św. Jerzego, dawna kaplica szpitalna kościoła rzymskokatolickiego, która została zbudowana w XIV w. W kościele tym zachowało się gotyckie prezbiterium; są także bardzo cenne malowidła ścienne z końca XIV w., jedne z najwspanialszych na Śląsku.

Stan badań

Najstarsze opracowanie związane pośrednio z klasztorem dominikanów w Ząbkowicach pochodzi z 1885 r. Johannes Kopietz pisał w nim, że pierwotnie ząbkowicki kościół dominikański był prawdopodobnie trójnawową bazyliką z trójprzęsłowym prezbiterium, zakończonym prosto. Całość wnętrza przekryta była sklepieniami krzyżowymi [7, s. 234–235]. Według Edmunda Małachowicza prezbiterium mogło powstać już pod koniec XIII w., natomiast korpus nawowy pochodzi z 1. połowy XIV w., przebudowany w wieku XV [9, s. 133].

Kościół ulegał wielokrotnym przebudowom, dlatego sporna pozostaje kwestia datowania obecnej jego formy. Hans

Lutsch przyjął, że budowla pochodzi z lat 1655–1669 [8, s. 113]. Twierdził także, że świątynia jest przykładem kościoła ścienne-filarowego z emporami, nawiązującego do wczesnej architektury jezuickiej Czech i Moraw. Lutsch uważał także, że wzorem kościoła ząbkowickiego jest kościół w Březnicach, którego budowę rozpoczął w 1640 r. Carlo Luraga [4, s. 52]. Na podstawie kronik klasztornych Johannes Kopietz stwierdził, że kościół zbudowano od nowa w latach 1689–1698 [7, s. 234–245]; za datowaniem na 1725 r. opowiedział się Ludwig Burgermeister, który oparł się na dokumentach dotyczących remontu świątyni.

Ryc. 3. Rzut poddominikańskiego kościoła klasztorowego z zarysem klauzury (wg Edmunda Małachowicza)

Fig. 3. Projection of the former Dominican monastic church with an outline of the enclosure (according to Edmund Małachowicz)

Ząbkowicki konwent dominikanów

Ścisłe określenie powstania konwentu ząbkowickiego jest niemożliwe, z powodu braku akt kapituł prowincjalnych. Możemy to uczynić jedynie przez porównanie z sąsiadującymi konwentami na liście sporządzonej przez Bernarda z Guidonis [6, s. 51] oraz analizując historię miasta. Początki klasztoru dominikańskiego w Ząbkowicach Śląskich są związane z przeniesieniem w latach 1285–1302 konwentu z Przyłęku (Frankenberg), wówczas upadającego miasta. W Przyłęku istniał od jakiegoś czasu¹

klasztor dominikanów, którzy w 1285 r. zostali wygnani przez księcia wrocławskiego Henryka II Probusa, gdyż poparli oni biskupa Tomasza, z którym książe był w konflikcie o dziesięciny.

W końcu XVI wieku rozpoczął swoją działalność, pochodzący z Ząbkowic, prowincjał dominikanów śląskich – Jan Brassiator, nie wiadomo jednak czy był członkiem tutejszego konwentu [5, s. 423–456]. Po najeździe husytów, którzy w roku 1428 zamordowali trzech zakonników:

¹ Według tradycji budowę klasztoru rozpoczęto w 1221 r. z datków zebranych wśród Polaków, Czechów i Ślązaków, ale fakt ten poddaje w wątpliwość już XVII-wieczna kronika [2, s. 131]. Nie znamy fun-

datora klasztoru, ale można przypuszczać, że był nim biskup Tomasz lub Henryk II(?), spory udział miał też pewnie ówczesny prowincjał dominikanów – Szymon z Wrocławia.

przeora Mikołaja, ojca Jana i diakona Andrzeja, król Władysław Pogrobowiec wziął konwent pod swoją opiekę. Już w roku 1541 nastąpiła kasata zakonu przez książąt ząbkowickich; zabrano wówczas dominikanom skarbiec kościelny. W roku kolejnym opiekę nad zabudowaniami i znajdującymi się w nich dwoma zakonnikami przejęły władze miejskie. Zamknęły kościół, klasztor zaś przekształciły w stajnię. W roku 1548 zmarł ostatni dominikanin.

Zakon ponownie odzyskał klasztor w roku 1629 [3, s. 529]. Jak podaje Wilhelm Werner – w 1795 r. klasztor zamieszkiwało 3 braci i 4 księży.

Rok 1810 przyniósł kasatę zakonów, z wyjątkiem tych, które prowadziły szkoły lub zajmowały się chorymi. W Ząbkowicach również doszło do likwidacji konwentu [14, s. 19]. W chwili sekularyzacji w archiwum zakonnym znajdowało się 10 dokumentów².

² Wszystkie są przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i dotyczą dziejów zakonu w latach 1358–1707: akt protekcyjny króla Czech i Węgier Władysława Pogrobowca z 1455 r. oraz akt protekcyjny księcia ziębskiego i hrabiego kłodzkiego Henryka Starszego z 1490 r. [AP Wr., Rep 73 nr 3 i 4]; dwa dokumenty sygnowane przez synów Henryka Starszego: Joachima, Henryka, Jana i Jerzego z 1542 r., [AP Wr., Rep 73 nr 5 i 6]; jeden dokument wystawiony przez opata klasz-

toru Melchiora z 1671 r. [AP Wr., Rep 73 nr 9]; dwa dokumenty przeora Kryspina Mucka w sprawie czynszów z 1647 r. i 1656 r. [AP Wr., Rep 73 nr 7 i 8]. Akta z lat 1811 i 1815 dotyczące kościoła są przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławiu. W roku 1812 część ksiązek z biblioteki klasztornej przekazano do Centralnej Biblioteki we Wrocławiu. Obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej znajdują się dwa rękopisy, cztery starodruki i inkunabuł dominikanów ząbkowickich [16, s. 62].

W roku 1946 kościół i klasztor przejęły siostry franciszkanki, które są w nim do chwili obecnej. Relikwie dominikanów, które były przeniesione w 1815 r. do kościoła św. Anny, wróciły do kościoła w 1970 r.

Budowa kościoła

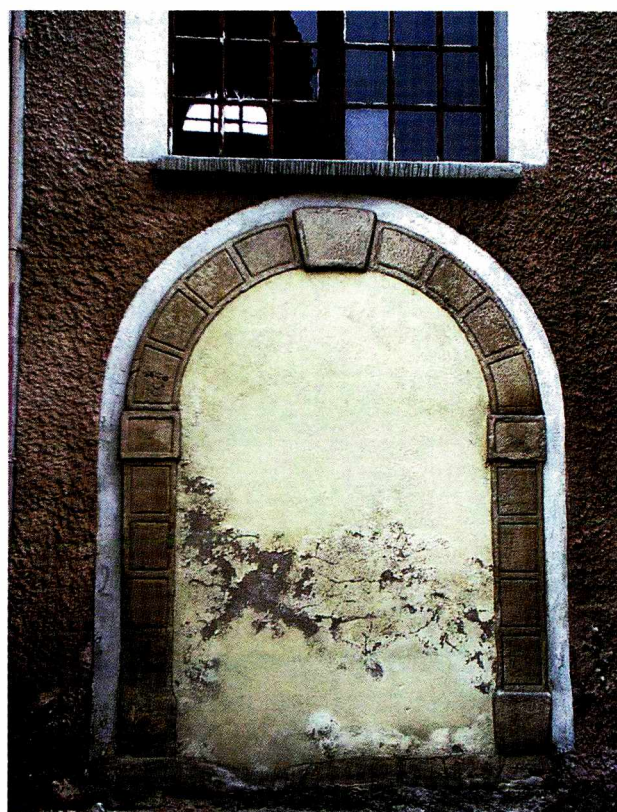
Na podstawie źródeł historycznych rok 1302 przyjmuje się za rok fundacji kościoła i klasztoru dominikańskiego. W roku 1428 husyci zniszczyli klasztor wraz z kościołem [15, s. 41–43]. Według Wilhelma Wenera świątynia obejmowała wówczas prawdopodobnie dzisiejsze prezbiterium, przy którym znajdowała się okrągła wieża. Prace budowlane kościoła wznowiono dopiero w 1490 r. z polecenia Władysława Jagiellończyka [14, s. 11, 13] i w roku 1519 sklepieno prezbiterium [14, s. 13]. Kasata zakonu przez książąt ząbkowickich nastąpiła w 1541 r. W roku 1632 świątynia spłonęła. Prace remontowe trwały w latach 1655–1669. Mimo to w roku 1688 zawaliła się ściana kościoła nad głównym wejściem. Powstał wówczas problem: czy remontować świątynię pomimo wysokich kosztów, czy wznieść nową. W roku 1688 o budowie nowego kościoła zdecydował przeor Augustin Hörlitz. Prace rozpoczęły się rok później. Pierwszy etap prac ukończono w 1694 r.; obejmował on sklepienie nawy głównej i wzniesienie fasady. W roku 1695 ukończono całość prac. Odbudowany kościół poświęcił w roku 1698 opat z Henrykowa – Heinrich Kehler. W roku 1702 wykonano ołtarz główny, który rozebrano i na jego miejscu wzniesiono nowy, ku czci Krzyża, który z kolei w 1778 r. został uszkodzony przez piorun [7, s. 235–236]. W roku 1714 wzniesiono barokową wieżę [14, s. 19]. W kolejnych latach kościół został odnowiony. W roku 1865 urządzono salę chrztów i zakrytą [14, s. 30]. Na początku wieku XX były prowadzone kolejne remonty świątyni. Pierwszy remont trwał do wybuchu I wojny światowej, a następny, kapitalny – tuż po niej. Projekt sporządzili architekci Klein i Wolf.

Obecnie kościół jest budowlą orientowaną, z prezbiterium prosto zamkniętym i korpusem wzmocnionym skarpmi i lizenami. Fasada główna kościoła jest zwrócona w kierunku ul. Grunwaldzkiej i ma dwie kondygnacje. Jest trójosiowa z pięciokondygnacyjną wieżą na osi głównej. Wieżę wieńczy ostrosłupowy hełm. Pilastry fasady wspierają wydatny gzyms, poniżej którego, na osi, znajduje się okno zamknięte łukiem półkolistym. Podwójne półkolistе okna znajdują się w ścianach wieży. Osiowy układ fasady podkreśla kruchta, na planie kwadratu o ściętych narożach. Pozostałe elewacje są podobnie skomponowane. Boczne wejścia znajdują się od stron północnej i zachodniej (prowadzi ono na emporę). W ścianie południowej korpusu wmurowano renesansowy portal z XVI w. wykonany z piaskowca. Wnętrze korpusu nawowego nakryte jest sklepieniami krzyżowymi na gurtach. Kaplice tworzą iluzję naw bocznych. Arkady oraz łuk tęczy są zakończone łukiem pełnym. Pilastry przęsł zwieńczono jońskimi kapitelami. W części zachodniej znajduje się empora muzyczna, pod nią sklepienia kolebkowe z lunetami. W nawach znajdują się ołtarze boczne: św. Franciszka – po stronie południowej i św. Klary w zachodniej kaplicy, od strony północnej.

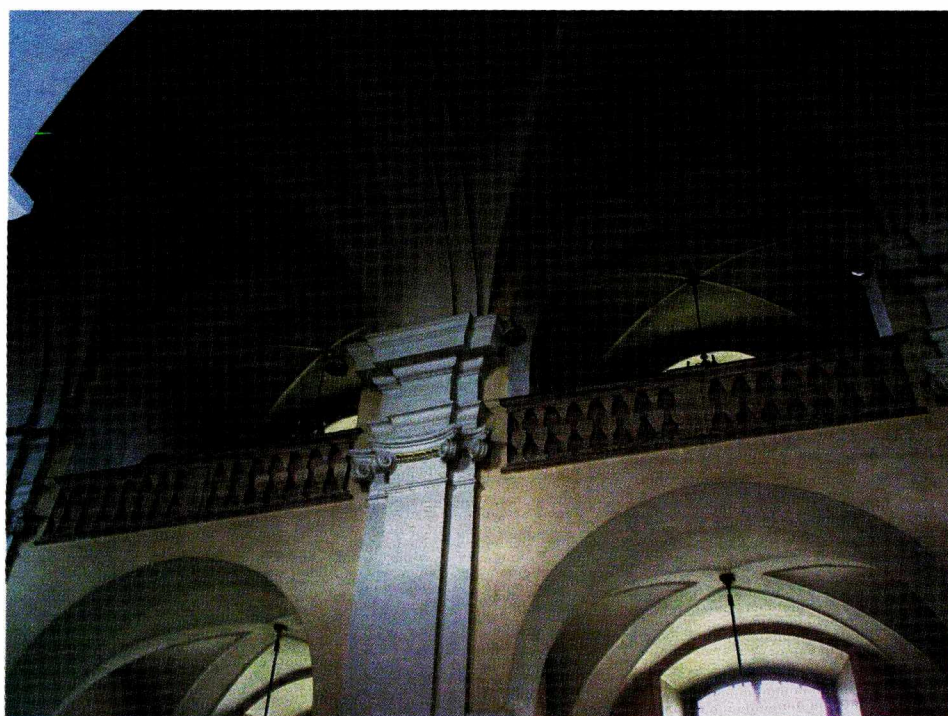
Prezbiterium jest nakryte sklepieniem krzyżowym. Znajduje się w nim późnobarokowy ołtarz główny, z bogato profilowaną nastawą, poprzedzoną mensą z tabernakulum. Po bokach ustawiono pilastry oraz pary kolumn dźwigające belkowanie. W oknach południowej ściany prezbiterium umieszczono witraże: jeden o motywach geometrycznych, drugi przedstawia Chrystusa Dobrego Pasterza. W rogu skrzyżowania nawy z prezbiterium znajduje się barokowa ambona o rzucie kwadratu, z półokrągłą-

Ryc. 4. Elewacja zachodnia kościoła
Fig. 4. West elevation of the church

Ryc. 5. Renesansowy portal z XVI w. wykonany z piaskowca,
wbudowany w ścianę południową korpusu
Fig. 5. A sandstone 14th c. Renaissance portal built
into the south church wall

Ryc. 6. Fragment wnętrza
północnej części nawy głównej
Fig. 6. Fragment of the
north part of the nave interior

mi ścianami o bogato zdobionych płycinach. Podtrzymują ją postacie ewangelistów: Mateusza, Marka, Łukasza i Jana, a całość zwieńcza baldachim. Na wschód od ambony jest wejście do zakrystii. Dawniej pełniła ona funkcję

sali chrztów. Klasycystyczna chrzcielnica zdobi obecnie kruchtę kościoła.

W ścianach kaplic są wmurowane epitafia: po stronie południowej – trzy, i od strony północnej – dwa. Upamięt-

Bibliografia

- [1] Bimler Kurt, *Die Schlesischen massiven Wehrbauten*, t. 4, Breslau 1942.
- [2] *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 7, cz. 1.
- [3] *Dominikanie: Gdańsk – Polska – Europa*, Materiały z konferencji *Gdańskie i europejskie dziedzictwo. Zakon Dominikanów w dziejach Gdańska*, red. Dariusz Aleksander Dekanski, Andrzej Golembnik, Marek Grubka, Gdańsk 2003.
- [4] Kalinowski Konstanty, *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej poł. XVII w.*, Wrocław 1974.
- [5] Kielar Paweł, *Jan z Ząbkowic dominikanin*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. Jerzy Kłoczowski, Warszawa 1975.
- [6] Kłoczowski Jerzy, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII–XIV wieku*, Lublin 1956.
- [7] Kopietz Johannes Athanasius, *Kirchengeschichte des Fürstentums Münsterberg und des Weichbildes Frankenstein*, Frankenstein 1885.
- [8] Lutsch Hans, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Breslau 1894.
- [9] Małachowicz Edmund, *Architektura zakonu dominikanów*, [w:] *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Zygmunt Świechowski, Warszawa 1978.
- [10] *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 2, red. Mateusz Siuchniński, Wrocław 1967.
- [11] Przyłęcki Mirosław, *Miejskie fortyfikacje na Dolnym Śląsku. Ochrona, konserwacja, ekspozycja 1850–1980*, Warszawa 1987.
- [12] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. Jerzy Kłoczowski, Warszawa 1975.
- [13] Wrabec Jan, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII w.*, Wrocław 1986.
- [14] Werner Wilhelm, *Das Dominikaner Kloster zum Heiligen Kreuz in Frankenstein Schlesien*, Frankenstein 1926.
- [15] Wilms Hans, *Die Märtyrer von Frankenstein*, Oldenburg 1934.
- [16] Zawadzka Krystyna, *Biblioteki klasztorne dominikanów na Śląsku (1239–1810)*, Wrocław 1999.
- [17] Złat Mieczysław, *Ząbkowice Śląskie – zabytki miasta*, Wrocław 1970.

An outline of the building history of the former Dominican monastery in Ząbkowice Śląskie

The paper presents an outline of the history of the Ząbkowice Dominicans, the preacher brothers, whose charisma required that their monastic complexes be raised in town centres. Such is the case of the building under consideration.

The author has written a short history of the town and its most interesting monuments, paying attention, however, to the former Dominican objects. She has also described the transformations of the monastic buildings.